

УДК 631.14:636.2.084.1

В. І. Радько,

к. е. н. доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України

І. В. Свиноус,

д. е. н., професор, Білоцерківський національний аграрний університет

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА

V. Radko,

Ph.D. docent, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

I. Svinous,

Prof., BilaTserkva national agrarian university

METHODOLOGICAL APPROACHES TO DETERMINE THE EFFECTIVENESS OF THE INTENSIFICATION OF DAIRY FARMING

Встановлено, що економічну ефективність інтенсифікації молочного скотарства доцільно розглядати з позиції: перше — системи факторів інтенсифікації, які впливають на розвиток галузі; друге — одержання результату на основі раціонального використання виробничого потенціалу; третє — максимізації віддачі вкладеного капіталу та мінімізації негативного впливу виробничої діяльності на навколишнє природне середовище; забезпечення відповідних умов проживання сільського населення й забезпечення науково обґрунтованих норм споживання молока та молочної продукції.

Запропонована система взаємопов'язаних показників і критеріїв ефективності інтенсифікації виробництва молока за правильного їх розрахунку та практичного використання дає обґрунтовану оцінку технологічної, економічної, соціальної й екологічної ефективності організаційно-економічних заходів у виробництві. Основним критерієм економічної ефективності інтенсифікації молочного скотарства є максимізація виходу високоякісної продукції за оптимальних витрат та одночасному забезпеченні нормативних умов для праці та проживання працівників, а також збереженні навколишнього природного середовища.

It is established that the intensification of economic efficiency of dairy cattle should be considered from the perspective: first — systems intensify factors that influence the industry development; second — getting results based on rational use of production capacity; third — to maximize return on invested capital and minimizing the negative impact of industrial activity on the environment; ensure adequate living conditions of rural population and providing scientifically based norms of consumption of milk and dairy products.

The proposed system of interrelated indicators and performance criteria intensification of milk production for their proper calculation and practical application allows an informed assessment of technological, economic, social and environmental performance of organizational and economic measures in production. The main criterion for economic efficiency of intensification of dairy farming is to maximize the output of high-quality products at optimum costs and simultaneously provide standard conditions for work and accommodation of employees and preserving the environment.

Ключові слова: ефективність, інтенсифікація, сільськогосподарське підприємство, молочне скотарство, показник, критерій.

Key words: efficiency, intensification, agricultural enterprise, dairy cattle, rate criterion.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Молочне скотарство посідає одне із провідних місць у галузях аграрного сектору економіки, значення якого визначається не лише високою часткою у виробництві валової продукції, але й значним впливом на економіку сільського господарства та рівень забезпечення населення продуктами харчування. Як відомо, проведені аграрні перетворення не забезпечили стійко-

го розвитку молочного скотарства, внаслідок чого виробництво молока на душу населення скоротилося із початку 90-х років із 373 кг до 217,3 кг (за попередніми даними 2014 р.), що становить 57,2% від науково обґрунтованої норми споживання. Відбулося не лише скорочення обсягів виробництва молока, а й поголів'я дійного стада, відновлення якого вимагає багатьох років.

Отже, галузь була невідготовленою до різкої зміни економічних умов, оскільки характеризувалася низьким потенціалом та високою залежністю від переробних підприємств. Деформація економічних відносин, послаблення державного регулювання і фінансової підтримки розвитку молочного скотарства, посилення диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію призвели до зниження не лише економічного росту в галузі, але й економічної ефективності виробництва молока. Отже, зміни економічних умов господарювання, необхідність забезпечення конкурентоспроможного розвитку молочного скотарства в Україні вимагає активізації процесів інтенсифікації виробництва молока.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Розгляду багатоаспектних проблем розвитку молочного підкомплексу, питанням підвищення ефективності інтенсифікації виробництва молока присвячені праці вітчизняних учених-аграрників: П. Березівського, М. Ільчука, М. Пархомця, Н. Оляднічук, В. Радька, Т. Божидарніка, Т. Рудої та багатьох інших.

Водночас, незважаючи на широке висвітлення в економічній літературі напрямів розвитку інтенсифікації молочного скотарства, вони досить часто розглядалися на макрорівні, однак недостатньо вивчені на рівні сільськогосподарських підприємств.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є розробка теоретичних, методичних положень щодо оцінки ефективності інтенсифікації виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У процесі виробництва молока ефективність інтенсифікації характеризує використання системи ресурсних, економічних, організаційних, науково-технічних, соціальних та інших умов функціонування продуктивних сил і виробничих відносин порівняно з іншими галузями. Найбільше вона пов'язана з особливостями ведення галузі та використання землі. Складність і багатогранність категорії економічної ефективності інтенсифікації у досліджуваній галузі не дає змоги повною мірою використовувати лише один показник.

На наше переконання, економічну ефективність молочного скотарства необхідно розглядати з позиції інтенсифікації виробництва та розширеного відтворення, подолання коливань обсягів у виробництві продукції впродовж року.

Відповідно до принципів системного підходу показники економічної ефективності мають відображати процес виробництва й обміну, а також кругообіг капіталу та складатися з елементів, які характеризують: наявність і використання природних ресурсів, вкладення капіталу у виробничий процес, використання виробничого потенціалу й одержання продукції, її розподіл, обмін і споживання. У цьому разі забезпечується цілісність системи показників, які враховують взаємозв'язки факторів, що впливають на виробництво, переробку й реалізацію продукції галузі.

Поділяємо думку науковців, що при дослідженні ефективності інтенсифікації молочного скотарства слід

керуватися тим, що вона є складною, багатоцільовою, відкритою системою, яка складається із функціональних та організаційних підсистем. Функціональна підсистема (технологічна, соціальна, економічна, екологічна) характеризує зміст молочного виробництва, а організаційна — форму їх прояву [1].

Показники економічної ефективності мають враховувати всю сукупність факторів виробництва й обміну, відображати кінцевий ефект, досягнутий за певний проміжок часу. Водночас, яким би важливим не був ефект, він не характеризує ціну ресурсів, за якої його одержали, або один і той же результат може бути одержаний різними способами, з різним рівнем використання виробничого потенціалу. Тому, крім урахування величини ефекту (результату), який забезпечують фактори інтенсифікації, важливо знати соціально-економічну й екологічну ефективність цих заходів.

На нашу думку, економічну ефективність інтенсифікації молочного скотарства доцільно розглядати з позиції: перше — системи факторів інтенсифікації, які впливають на розвиток галузі; друге — одержання результату на основі раціонального використання виробничого потенціалу; третє — максимізації віддачі вкладеного капіталу та мінімізації негативного впливу виробничої діяльності на навколишнє природне середовище; забезпечення відповідних умов проживання сільського населення й забезпечення науково обґрунтованих норм споживання молока та молочної продукції.

У процесі аналізу ефективності інтенсифікації молочного скотарства важливо, щоб вибір системи показників найбільш повно характеризував рівень інтенсивності виробничої діяльності, результат інтенсифікації, а також економічну, екологічну та соціальну її ефективність. Отже, при оцінюванні економічної ефективності інтенсифікації слід враховувати найбільш раціональне використання виробничих ресурсів в умовах багатокладної економіки та ринку. Стосовно цієї позиції заслуговують на увагу методологічні та методичні підходи до оцінки ефективності інтенсифікації сільського господарства, запропоновані у працях Андрійчука В.Г. та багатьох інших [2].

При проведенні аналізу й комплексної оцінки ефективності інтенсивних технологій виробництва продуктів тваринництва необхідно враховувати, що основним засобом виробництва й предметом праці в цій галузі є продуктивна тварина, яка своїми особливостями визначає раціональність і рівень ефективності будь-якого виробничо-управлінського рішення, а також і кінцевий результат виробництва.

Для оцінки рівня ефективності інтенсифікації у тваринництві прийнято використовувати такі показники: рівень продуктивності тварин; частка високопородних тварин у загальному поголів'ї; витрата кормів на одиницю продукції; сукупні витрати тваринництва на 1 умовну голову; вартість виробничих фондів тваринництва у розрахунку на 1 умовну голову; величина поточних виробничих витрати тваринництва на 1 умовну голову або 1 голову основного стада; продуктивність праці (трудомісткість); рівень механізації виробничих процесів у тваринництві; собівартість одиниці продукції; сума прибутку від застосування інтенсивних технологій; рівень рентабельності виробництва тваринницької продукції.

Інтенсифікація виробництва молока, на думку деяких авторів, має передбачати: високий генетичний по-

тенціал продуктивності корів, які є здатними до використання в умовах інтенсивної машинної технології; інтенсивне кормовиробництво, яке сприяє повноцінній збалансованій годівлі продуктивних тварин на рівні, що забезпечує плановану величину надоїв; організацію відтворення й комплектування дійного стада первістками, перевіреними за продуктивністю батьків, щоб підтримати удій на запланованому високому рівні й забезпечувати його подальше зростання; застосування на фермах і комплексах прогресивних способів утримання тварин, засобів комплексної механізації й автоматизації, раціональної технології виробництва; виконання комплексу ветеринарно-санітарних заходів, що забезпечують профілактику захворювань тварин; освоєння ефективних форм і методів організації праці, способів оплати за кінцевим результатом з урахуванням фактичного трудового внеску кожного працівника [3].

Погоджуємося з думкою авторів, що всі перелічені вище елементи є характерними для процесу інтенсифікації в галузі скотарства. Ця система була узагальнена нами з урахуванням економічних показників та визначено головні із них. Показники, що характеризують ефективність інтенсифікації у тваринництві, дають уяву про те, які умови визначають економічну ефективність технологічних управлінських рішень з позиції їх матеріальної виправданості. Наприклад, як один із показників нами виділено організацію, селекційно-племенний рівень зоотехнічної роботи в молочному скотарстві, яка, на наш погляд, забезпечить поліпшення породного складу стада, з підвищенням генетичного потенціалу продуктивності тварин, відповідність тварин стандартам породи, придатність до вимог машинних технологій. При цьому економічним відображенням цього показника є: ріст валової й товарної продукції; високий рівень фондів віддачі та ін. Ще одним показником у цій системі може бути запровадження на підприємстві прогресивних форм і способів організації й оплати праці працівників тваринництва з урахуванням кінцевих результатів виробництва, якості продукції, коефіцієнта трудової участі кожного працівника. Своє економічне відображення він повинен знайти в зростанні виробництва продукції на 1 працюючого в господарстві; зниженні витрат на зарплату з розрахунку на 1 ц продукції; підвищення продуктивності праці темпами, що випереджають ріст зарплати.

Оцінювання ефективності управлінських виробничих рішень, що застосовуються на фермах різних розмірів в умовах інтенсифікації галузі, теж має певні особливості. Концентрація виробництва молока на великих фермах і комплексах дозволяє раціонально використовувати засоби механізації й автоматизації, застосовувати їх для скорочення витрат робочого часу й праці, поліпшення умов виконання технологічних операцій. На великих фермах при застосуванні інтенсивних машинних технологій, як правило, вищою є окупність витрат на технічні засоби, обладнання й будівництво.

Проте на фермах невеликого розміру можна раціональніше використовувати природні кормові угіддя, забезпечувати високоефективне виробництво молока на основі дешевих грубих і соковитих кормів. Невеликі підприємства можуть швидко відреагувати на потреби ринку, змінити технологію або вид продукції, яка випускається, що є складним завданням для великих підприємств.

Економічна ефективність показує кінцевий, корисний ефект від застосування засобів виробництва й живої праці, віддачу сукупних вкладень, відповідність існуючої системи управління виробництвом. Економічна ефективність інтенсифікації — це відношення отриманого результату (ефекту від застосування інтенсивних технологій) до витрат на його досягнення. Розширене відтворення за інтенсивної технології можливо лише у разі перевищення додаткового ефекту порівняно з додатковими витратами.

Для швидкої оцінки процесу інтенсифікації можна залучати такі показники: вихід валової продукції, валового й чистого доходу з розрахунку на 1 грн. сукупних витрат, 1 га земельної площі, 1 грн. основних виробничих засобів сільськогосподарського призначення, 1 грн. виробничих витрат на 1 працівника або 1 люд.-год; урожайність сільськогосподарських культур; продуктивність тварин; собівартість одиниці продукції; рівень рентабельності.

Вважаємо, що найбільш доцільним підходом при визначенні економічної ефективності молочного скотарства є методика, запропонована професором В.П. Мертенсом, яка дає змогу провести аналіз у певній послідовності та дослідити її всебічно [4]. За цієї методикою процес визначення економічної ефективності інтенсифікації молочного скотарства повинен здійснюватися у такій послідовності.

На першому етапі визначаються показники рівня інтенсивності — сукупні затрати уречевленої та живої праці (витрати виробництва) на 1 голову худоби, сума вартості основних виробничих засобів і поточних виробничих витрат (без амортизації) на 1 голову худоби, сума основних засобів виробництва у розрахунку на одиницю об'єкта інтенсифікації. Для вивчення впливу окремих факторів виробництва на вихід продукції доцільно обчислювати також натуральні рівня інтенсивності, а саме: кількість мінеральних та органічних добрив, спожитої електроенергії на виробничі потреби у кВт-год з розрахунку на 1 голову худоби. Показниками рівня інтенсивності можуть бути: щільність поголів'я на 10 га с.-г. угідь; структура та породний склад стада тощо. До показників рівня інтенсивності відносять також затрати праці в людино-днях із розрахунку на голову худоби.

Отже, визначення рівня інтенсивності — це перший етап в аналізі інтенсифікації молочного скотарства. Зміна рівня інтенсивності безпосередньо пов'язана із виходом продукції, обсяг якої при незмінному поголів'ї корів можна збільшити не лише через зростання сукупних затрат уречевленої та живої праці, а й запровадження інноваційних технологій та раціонального використання ресурсного потенціалу.

На другому етапі розраховуються результативні показники інтенсифікації — середньорічний удій, виробництво молока на 100 га сільськогосподарських угідь, які зростають із підвищенням рівня інтенсивності.

На третьому етапі розраховуються показники ефективності інтенсифікації виробництва молока — виробництво молока на 1 люд.-год, на середньорічного працівника, затрати праці в людино-годинах на одиницю продукції, собівартість одиниці продукції, рентабельність виробництва молока. Узагальнюючим показником економічної ефективності інтенсифікації молочного скотарства є окупність витрат.

Слід зазначити, що показники інтенсивності тваринництва є водночас факторами й об'єктами інтенсифікації.

З погляду сільськогосподарського виробництва ця галузь є опосередкованим чинником його інтенсифікації. Тварини споживають непридатні в їжу людини рослини й відходи рільництва, які перетворюються у важливі продукти харчування і забезпечують підвищення родючості землі. До такого результату приводить й використання органічних добрив, що одержують від тварин. На це у сукупності спрямовані додаткові вкладення у тваринництво, але водночас інтенсифікація галузі має відособлений зміст. Відповідно до цього показники інтенсифікації молочного скотарства мають неоднозначне значення. Одні з них характеризують інтенсивність усього сільського господарства, інші — інтенсивність лише тваринництва. До перших належить щільність поголів'я худоби, до других — сума основних засобів і поточних витрат (мінус амортизація) на голову основного стада або умовну голову. За аналогією із землеробством можуть бути побудовані й інші часткові показники інтенсивності тваринництва.

Усі перераховані показники характеризують досягнутий рівень інтенсивності та процес інтенсифікації. Однак характеристика має умовний характер, тому що нагромадження вкладень може відбуватися й на старій технічній основі, до повного насичення виробництва засобами інтенсифікації. Тому ці показники слід доповнити системою показників, що характеризують процес інтенсифікації, а саме: коефіцієнт технічної прогресивності; коефіцієнт модернізації виробничих засобів; структура якості молока, що реалізується; продукції, що відповідає вищим світовим стандартам; частку витрат на обладнання в загальному обсязі капіталовкладень; частка капіталовкладень на реконструкцію й переозброєння виробництва у загальному їх обсязі; питомі капіталовкладення на одиницю введеної виробничої потужності.

У сільськогосподарських підприємствах, що спеціалізуються на виробництві продукції молочного скотарства, найважливішим елементом для одержання прибутку є велика рогата худоба. Від стану тварин у продуктивному стаді залежить забезпеченість підприємства головними товарними продуктами: молоком, м'ясом і молодняком.

Підвищення економічної ефективності виробництва потрібно оцінювати не лише економією затрат праці та засобів виробництва, але і суспільних ресурсів, у вигляді капітальних вкладень у виробничі засоби для підвищення продуктивності сільського господарства та продуктивності праці. Зазначимо, що ефективність виробництва продукції буде вищою, якщо за однакових темпів зростання продуктивності суспільної праці витрачається менше додаткових вкладень у виробничі засоби або знижується фондомісткість [5].

У нинішніх умовах основним резервом збільшення обсягів виробництва молока є підвищення продуктивності корів. Із цією метою розробляються й реалізуються різні зоотехнічні та ветеринарні заходи. Тому важливо визначити їх економічну ефективність через порівняння одержаного результату та капітальних затрат на його досягнення.

Зоотехнічні заходи — це система заходів, направлених на покращення породного складу тварин і підвищення їх продуктивності. Економічну ефективність зоотехнічних заходів при виробництві молока характеризують такі показники, як продуктивність; виробництво молока на 100 га с.-г. угідь, 1 люд.-год затрат праці, рівень рентабельності; прибутку на 1 корову; терміну окупності

капіталовкладень і т.д. Для оцінювання конкретного зоотехнічного заходу доцільно вибрати показники, які найбільш об'єктивно характеризують його сутність.

Ветеринарні заходи — це система загальних і спеціальних заходів по збереженню або відновленню здорового стану тварин та їх продуктивності. Методика ґрунтується на порівнянні збитку, який би одержали їх невиконання, із витратами на проведення заходів. Економічний збиток від хвороби характеризується втратами продукції, а економічну ефективність лікування визначають через співставлення одержаного ефекту (результату) із понесеними затратами.

Значні втрати молочному скотарству завдає яловість корів, величина яких визначається на основі вартості недоодержаних телят і приросту живої маси, а також сумою виробничих витрат на утримання ялових корів. На основі цих двох показників визначають загальний економічний збиток від яловості корів по господарству, який порівнюють із понесеними витратами на проведення організаційно-економічних заходів щодо її усунення.

У процесі аналізу інтенсифікації зростає роль інформаційно-аналітичної системи, тобто системи збору, обробки, аналізу й оцінки інформації, що характеризує виробничий процес "зсередини" та забезпечує як поточне управління виробництва, так і розробку управлінських рішень. Від її ефективності дедалі більшою мірою залежить ефективність виробництва сільськогосподарської продукції. Зазначимо, що у молочному тваринництві підтримка безперервності процесу виробництва молока та відтворення поголів'я є одним із головних завдань керівників і фахівців. Стабільні обсяги виробництва та вирівняні отелення протягом року максимізують прибуток від реалізації продукції галузі.

Для підвищення якості управлінських рішень у молочному тваринництві доцільно структурувати процес управління виробництвом молока на етапи, що дозволить уточнити характер діяльності щодо інформаційного, аналітичного та методичного забезпечення функцій управління. Чим ефективніше виробництво, тим на більш ранніх етапах керівництво підприємства виявляє потенційні проблеми.

Однак у багатьох сільськогосподарських підприємствах над проблемою починають працювати лише тоді, коли її вже неможливо ігнорувати. Головною проблемою виробників молока є невисокий рівень прибутку та рентабельності його виробництва. Однак здебільшого цю проблему розглядають як зовнішню, що виникла через диспаритет цін. Нині приділяється недостатньо уваги заходам коригування виробничого процесу. Більшість керівників ухвалюють неадекватні рішення — знижують рівень інтенсивності годівлі, скорочують поголів'я, відмовляються від впровадження інноваційних технологій у зв'язку з нестачею фінансових ресурсів, відмовляються від послуг висококваліфікованих науковців з метою економії.

Виробники молока постають перед проблемою невизначеності, зумовленою мінливістю чинників зовнішнього середовища. Коливання ринкової кон'юнктури на продукцію та ресурси зумовлюють необхідність розробки кількох варіантів планів з урахуванням можливих змін параметрів зовнішнього середовища — цін на молоко та племінний молодняк, вартості кормів, матеріально-

технічних ресурсів, рівня оплати праці. За таких умов нагальною є потреба поліпшення існуючої системи інформаційного забезпечення управління процесом виробництва молока.

При інтенсифікації виробництва молока зростає капіталомісткість галузі, що вимагає розробки стратегічних планів, у яких доцільно розглядати різні варіанти реалізації проектів, які сприятимуть оптимізації виробничого процесу з урахуванням можливих змін зовнішнього середовища, забезпечуючи тим самим конкурентоспроможність виробництва молока.

Алгоритм відбору варіантів дій з розроблених альтернатив має відповідати формі власності сільськогосподарського виробника, структурі управління підприємством, специфіці його діяльності та рівню інтенсивності виробництва. Найважливішим завданням при цьому є організація відбору варіантів таким чином, щоб обрана альтернатива була найбільш ефективною з позиції підприємства в цілому, а не його окремих частин.

На етапі реалізації відібраних інноваційних проектів, тобто безпосередньо в ході виробничого процесу, можливе певне втручання, але, як в дуже вузьких межах. Ураховуючи специфіку виробничого процесу в молочному тваринництві необхідно передбачати можливість здійснення коригувальних дій на найнижчих рівнях управління, адже йдеться про біологічні об'єкти, тому рішення слід ухвалюватися оперативно.

Останнім етапом є контроль, завданням якого є визначення того, наскільки обраний варіант інтенсифікації забезпечує досягнення цілей.

Провідні сільськогосподарські підприємства дедалі ширше застосовують інформаційні технології для удосконалення методів розробки та прийняття рішень у процесі виробництва молока, а також проведення оперативного аналізу та контролю, які дають змогу оперативно відстежувати показники інтенсифікації процеси виробництва молока та її ефективності. Зміни в організації управління у молочному тваринництві під впливом інформаційних технологій відбуваються за такими основними напрямками:

1) зміни в організації інформаційного забезпечення керівників і фахівців (електронне зчитування даних у ході виробничого процесу в режимі реального часу на всіх найважливіших етапах, первинна обробка на мікро-і міні-комп'ютерах, пов'язаних із загальною базою даних виробничих і зоотехнічних параметрів тварин, спеціалізованими програмними продуктами (оптимізації раціонів, економічного аналізу та планування, бухгалтерського обліку), що забезпечує якісне наповнення та вірогідність інформації;

2) автоматизація окремих функцій керівників і фахівців, тобто відмова від багаторазового ручного введення й обробки даних при аналізі та плануванні виробничого процесу, що виключає помилки пов'язані з людським фактором, значно підвищує точність та оперативність обробки інформації, якість аналізу і планування;

3) зміна в засобах комунікації, формування локальних комп'ютерних мереж і телекомунікаційним систем на підприємствах, що дає можливість розробляти й ухвалювати рішення на основі інформації, одержаної в режимі реального часу.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Отже, показники ефективності інтенсифікації взаємопов'язані та взаємозумовлені. Однак на практиці можуть бути суперечливі значення цих показників. Наприклад, при підвищенні виходу молока та його якості, продуктивності праці собівартість його може не знизитися, а й навіть підвищитись. Однак це ще не свідчить про неефективність інтенсифікації. Необхідно детально проаналізувати й оцінити показники інтенсифікації виробництва молока з урахуванням конкретних внутрішніх і зовнішніх умов реалізації заходів щодо інтенсивності виробничої діяльності.

Запропонована система взаємопов'язаних показників і критеріїв ефективності інтенсифікації виробництва молока за правильного їх розрахунку та практичного використання дає обґрунтовану оцінку технологічної, економічної, соціальної й екологічної ефективності організаційно-економічних заходів у виробництві. Вважаємо, що основним критерієм економічної ефективності інтенсифікації молочного скотарства є максимізація виходу високоякісної продукції за оптимальних витрат та одночасному забезпеченні нормативних умов для праці та проживання працівників, а також збереженні навколишнього природного середовища.

Література:

1. Гуцул Т.А. Ефективність та перспективи розвитку молочного скотарства в Україні / Т.А. Гуцул // Вісник Сумського національного аграрного університету. — 2011. — Вип. 1. — С. 40—46.
2. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підруч. — 2-е вид., доп. і пер. / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с.
3. Лазаревич А.П. Шляхи підвищення ефективності виробництва молока / А. П. Лазаревич // Вісник аграрної науки. — 2011. — № 2. — С. 23—25.
4. Мертенс В.П. Економіка сільського господарства / В.П. Мертенс, В.І. Мацибора, Л. Ф. Жигало та ін.; за ред. В.П. Мертенса. — К.: "Урожай", 1995. — 288 с.
5. Сучкова Н. В. Шляхи підвищення економічної ефективності виробництва продукції тваринництва / Н.В. Сучкова // Економічний форум. — 2012. — № 2. — С. 98—102.

References:

1. Hutsul, T.A. (2011), "Effectiveness and prospects of development of dairy farming in Ukraine", Effectiveness and prospects of development of dairy farming in Ukraine, vol. 1, pp. 40—46.
2. Andrijchuk, V.H. (2002), *Ekonomika ahrarnykh pidpryemstv* [The economy of agrarian enterprises], KNEU, Kyiv, Ukraine.
3. Lazarevych, A.P. (2011), "Ways to improve the efficiency of milk production", *Visnyk ahrarnoi nauky*, vol. 2, pp. 23—25.
4. Mertens, V.P. (1995), *Ekonomika sil's'koho hospodarstva* [Economics of agriculture], "Urozhaj", Kyiv, Ukraine.
5. Suchkova, N.V. (2012), "Ways to improve the economic efficiency of livestock production", *Ekonomichnyj forum*, vol. 2, pp. 98—102.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2015 р.